

CONTINUITATEA ELEMENTULUI DACO-ROMAN DUPĂ PĂRĂSIREA AURELIANĂ, PE BAZA DESCOPERIRILOR PALEOCREȘTINE DIN TRANSILVANIA, ÎN LUMINA ULTIMELOR CERCETĂRI

I. BARNEA

În ultimele două decenii, pe teritoriul Transilvaniei s-au efectuat și au fost valorificate științific mai multe descoperiri arheologice paleocreștine sau socotite ca atare, toate documente deosebit de importante pentru continuitatea populației autohtone daco-romane după părăsirea aureliană (275). În cele ce urmează vom căuta să trecem în revistă aceste descoperiri, în ordinea importanței pe care le-o acordăm din punct de vedere al caracterului lor creștin. Vom examina mai întâi monumentele arhitectonice și după aceea diferitele descoperiri mărunte.

Primul monument asupra căruia merită să ne îndreptăm atenția este așa numita „bazilică paleocreștină” de la *Porolissum* (Moigrad, j. Sălaj). Este vorba despre ruinele unor clădiri descoperite între anii 1977—1979 în partea de nord a castrului de pe dealul Pomet, în care au fost identificate patru faze de construcție: faza I-a — o clădire dreptunghiulară (10,50 x 9 m) cu absida spre V (diam. absidei 3,30 m), datată în secolul II e.n.; faza a II-a — o clădire mai mare (22,60 x 13,50 m), care a înglobat pe cea mai veche cu absida ei, interiorul fiind împărțit prin două șiruri de coloane și presupus a fi îndeplinit funcția de templu al zeului Bel (sfârșitul secolului II); faza a III-a — înlocuirea coloanelor cu ziduri și adăugarea spre E a unei încăperi dreptunghiulare (13,50 x 4,75 m), modificarea atribuită arcașilor palmyreni, în secolul III și faza a IV-a — consolidarea zidului interior de la nord cu un zid în care sînt refolosite diferite monumente romane mai vechi și împărțirea clădirii în două încăperi inegale printr-un zid transversal. În ultima ei fază, clădirea este considerată o bazilică creștină, cu absidă înscrisă spre V, naos și pronaos (narthex). Această ultimă operație s-ar fi petrecut în cursul secolului al IV-lea, cel mai probabil în timpul împăratului Theodosius I (376—395), care a declarat creștinismul religie de stat (380)¹.

Intr-adevăr, se cunoaște că, în general, clădirile templelor păgine au

1. Al. V. Matei, în *ActaMP*, III, 1979, p. 478—479, 489 și pl. VI (p. 496); E. Chirilă, N. Gudea, Al. Matei, V. Lucăcel, *ActaMP*, IV, 1980, p. 94—95, fig. 4; N. Dănilă, *Considerații asupra noilor materiale arheologice paleocreștine din Transilvania*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 100, 1982, nr. 7-8 (sub tipar); Idem, *Noi considerații privind materialele paleocreștine din Transilvania*, în *ActaMN*, (sub tipar).

fost transformate în locașuri de cult creștin începînd cu împăratul Teodosius I. De asemenea, se știe că inițial nu exista o regulă precisă în ceea ce privește orientarea bazilicii creștine cu altarul spre răsărit, unele din cele mai vechi și renumite bazilici (S. Giovanni în Laterano, Sf. Petru din Vatican, bazilica „Învierii” de la Ierusalim, bazilica episcopului Paulin din Tyr ș.a.) avînd altarul spre vest. Transformările aduse în secolul IV clădirii dreptunghiulare cu absidă din secolele II și III de la Porolissum susțin în parte caracterul ei creștin. Deoarece însă, după cum este cunoscut, încăperea îngustă și transversală a narthexului apare după mijlocul secolului al V-lea, iar pronaosul aproape egal cu naosul sau chiar mai mare decît aceasta, se întîlnește mult mai tîrziu, în epoca bizantină, încăperea mai mică dinstre vest, unde se afla absida presupusei bazilici creștine de la Porolissum, ar putea fi mai degrabă altarul (presbiteriul) acesteia, cu condiția ca el să nu fi fost separat de naos printr-un zid, ci printr-o balustradă (*cancelli*), care putea avea numai temelia de zid. În acest caz dintre descoperirile mărunte cunoscute pînă acum, cea mai importantă ce-ar putea fi adusă în sprijinul caracterului creștin al edificiului dreptunghiular cu absidă de la Porolissum ar fi fragmentul ceramic cu monogramă creștină și inscripție, găsit în apropierea acestuia (v. mai jos, nr. 1). Dacă fragmentul ar fi fost descoperit chiar în interiorul edificiului și dacă ar fi contemporan cu acesta, atunci valoarea lui documentară în sensul arătat ar putea fi considerată aproape decisivă. De aceea, pînă la obținerea unor dovezi mai convingătoare, despre clădirea de pe dealul Pomet la care ne-am referit, se poate cel mult presupune, dar nu afirma cu certitudine c-a fost folosită ca locaș de cult creștin.

În ceea ce privește existența unei bazilici paleocreștine sub actuala catedrală romano-catolică de la *Albă-Iulia*, bazilică presupusă de unii cercetători², nu există nici un fel de indiciu. Ultimele săpături arheologice efectuate în acel loc n-au identificat nici o astfel de urmă, iar presupusul „baptisteriu”³ nu reprezintă altceva decît temeliiile unei construcții circulare romane din sec. II—III e.n., refolosită ca biserică creștină în a doua jumătate a secolului al X-lea, cînd i s-a adăugat spre est o absidă semicirculară⁴. Același lucru se poate spune despre o presupusă bazilică paleocreștină sub actuala biserică din secolul XIII de la Densuș, jud. Hunedoara⁵, în ale cărei ziduri au fost refolosite diferite materiale romane, aduse de la *Ulpia Traiană*⁶, ca și despre preținsele „temelii ale unei alte biserici, zidită de autohtoni în secolul VI, avînd planul în cruce greacă”, existente sub biserica din cetatea Prejmer, jud. Brașov (sec. XIII)⁷.

2. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, vol. I, București, 1980, p. 207; Idem, *Inceputurile Mitropoliei Transilvaniei*, București, 1980, p. 32.

3. P.I. David, în *Biserica Ortodoxă Română*, XCVI, 1978, 9-10, p. 1083.

4. I. Barnea, *Arta creștină în România*, I, București, 1979, p. 21—22 și 106; N. Dănilă, *op. cit.*,

5. M. Păcurariu, *loc. cit.*

6. I. Barnea, *op. cit.*, p. 23 și 112; N. Dănilă, *op. cit.*,

7. M. Păcurariu, *loc. cit.*, Existența unor astfel de temelii este contestată și de N. Dănilă, *op. cit.*, nr. 24.

1. Dintre descoperirile mărunte paleocreștine făcute în ultimele două decenii pe pământul Transilvaniei, cel mai important poate fi considerat fragmentul ceramic cu simboluri și inscripții creștine, găsit întâmplător pe dealul „Pomet”, unde se află ruinele anticului *Porolissum*. Vasul în formă de strachină de mici dimensiuni, din care s-a păstrat o porțiune din partea inferioară, este socotit un produs al atelierelor locale de olari. Pe partea lui interioară și pe cea exterioară au fost incizate înainte de ardere litere și semne. Anume, pe partea interioară, în centru, este incizată destul de neregulat monograma X—P (chrisma), ca prescurtare a numelui lui Hristos. Ea este înscrisă într-un cerc, iar acesta la rândul lui într-un fel de trapez, ambele figuri geometrice neregulate. În spațiul dintre ele sînt reprezentate schematic o pasăre, probabil un porumbel, ca simbol al Sf. Duh, și un copac interpretat ca arborele vieții. Cerculețe ce par a reprezenta piini rituale și alte incizii în formă de linii neregulate completează spațiul gol. Între trapez și a treia linie concentrică este incizată următoarea inscripție în limba latină: EGO (...) VIVS VOT (*um*) P (*osui*). Al doilea cuvînt este fără îndoială un nume propriu, probabil *Zenovius* sau altul cu aceeași terminație. Pe partea exterioară sînt incizate vreo patru cercuri concentrice, trasate mai regulat decît cele de pe fața interioară, iar între ele, linii neregulate, semnul crucii, diferite alte semne și litere ce nu pot fi legate între ele, cu excepția unora ce alcătuiesc cuvîntul V (O) TVM sau (T) I-TVLVM. Vasul pare să fi avut o întrebuițare liturgică, fiind datat în secolul IV e.n. Prin monograma numelui lui Hristos, forma literelor și conținutul inscripției, ca și prin numele *Zenovius* ce probabil era înscris pe el, acest vas amintește cel mai mult cunoscutul *donarium* de la Biertan. Fiind un produs local, el cîștigă în importanță, constituind un document de mare valoare pentru dovedirea continuității și a creștinismului daco-roman după anul 275 e.n. pe pământul Transilvaniei ⁸.

2. Un fragment de fund de vas cu o *chrisma* aproape identică cu cea de pe vasul de la *Porolissum*, incizată însă după ardere, pe fața lui exterioară, s-a descoperit în 1980 la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Ca și pe acela, bucla literei rbo este tot dreptunghiulară, dar întreaga monogramă pare executată cu mai puțină stîngăcie. Fragmentul de la *Sarmizegetusa* s-a găsit lîngă un zid atribuit primei jumătăți a secolului al IV-lea e.n. El este cel dintîi vesîglu creștin descoperit în săpăturile de la *Sarmizegetusa*, adăugîndu-se la alte mărturii care dovedesc persistența populației daco-romane în capitala Daciei Traiane după părăsirea oficială a provinciei de către Aurelian ⁹.

3. Un opaiș turnat din bronz, descoperit înainte de anul 1963 în castrul roman de la *Porolissum* și păstrat în Muzeul de istorie și artă din Zalău (nr. inv. 1871), are forma unui porumbel în zbor, cu orificiul pentru turnat ulei pe coadă și cel de ardere pe creștetul capului. Opaișul este considerat ca provenind din Egipt și datat în secolele V—VI ¹⁰. Forma de porumbel și execuția aleasă a piesei duc la presupunerea folosirii acesteia în vreun locaș de cult creștin, ca și în cazul cunoscutului opaiș de bronz din împrejurimile orașului Dej ¹¹.

4. Dacă despre caracterul creștin al unui astfel de obiect se poate vorbi cu multă probabilitate, despre o statueta de teracotă, în formă de cocoș, din aceeași perioadă, descoperită la *Porolissum* și păstrată în Muzeul de istorie al Transilvaniei (nr. inv. 21481), socotită de origine coptă ¹², avem mai puține temeiuri să împărtășim același punct de vedere.

O importanță deosebită pentru problema continuității populației daco-romane

8. N. Gudea, în *ActaMP*, III, 1979, p. 515—524 ; Idem, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 255—260 ; I. Barnea, *op. cit.*, p. 124, pl. 44, 5 a-b ; N. Dănilă, *op. cit.* nr. 18.

9. H. Daicoviciu, în *RRH*, XX, 1981, 4, p. 619—623.

10. N. Vlassa, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 171—175, 178—179 ; N. Dănilă, *op. cit.*, nr. 19.

11. I. Barnea, *op. cit.*, p. 254, pl. 109/1.

12. N. Vlassa, *op. cit.*, p. 176—178 ; N. Dănilă, *op. cit.*, nr. 20.

și a pătrunderii creștinismului în fosta provincie romană Dacia Superior prezentată patru mici obiecte sigur creștine, și anume: un mic tipar pentru turnat cruciulițe de la Sînmiclăuș, jud. Alba; o pecete cu cruce de la Pălăta, jud. Cluj; o cruciuliță de bronz de la Sighișoara și o cataramă de tip Sucidava de la Alba Iulia.

5. Tiparul de turnat cruciulițe de la *Sînmiclăuș*, jud. Alba, a fost descoperit în 1975, cu prilejul săpăturilor arheologice din localitate și se păstrează în Muzeul „Unirii” din Alba Iulia, fiind deocamdată inedit¹³. Obiectul este fragmentar (5,5 x 5,3 cm), din lut fin, ars la roșu, cu urme de șmalț galben-verzui pe ambele fețe. Pe o față se află un negativ pentru turnat cruciulițe cu brațe egale, iar pe cealaltă altul pentru cercei și fibule de factură romană târzie. Deși descoperit într-o locuință datată cu o monedă de la regele maghiar Ștefan al II-lea (1162—1172), tiparul este atribuit secolelor V—VI, pe baza negativului pentru fibule romane târzii și a celui pentru cruci, care amintește tiparele asemănătoare de la Străulești — București, Olteni, jud. Teleorman și Boțoșani, jud. Suceava¹⁴.

6. Pecetea cu cruce (pintadera) de la *Pălăta*, jud. Cluj, azi în Muzeul de istorie al Transilvaniei (inv. 5017), este un mic obiect din lut fin de culoare cărămizie, lucrat cu mâna în formă de trunchi de con și apoi ars în cuptor. Pe baza circulară a acestuia este incizată o cruce înscrisă în două cercuri concentrice. Dimensiunile obiectului: diam. 3,2 cm și înălțimea 3,1 cm. Piesa a fost descoperită încă din 1948 de Mihail Macrea, la 20 cm deasupra mormintului nr. 3 dintr-un cimitir de tip Sîntana de Mureș, dar a rămas inedită pînă de curînd¹⁵. Astfel de obiecte erau folosite pentru ștampilarea piinilor întrebuițate la liturghie. Un exemplar de același fel, dar cu o cruce simplă cu brațele egale, a fost descoperit în 1979, în așezarea daco-romană (sec. IV—V) de la Jabăr, com. Boldur, jud. Timiș¹⁶. Cea mai mare asemănare își găsește însă pecetea de la Pălăta într-o ștampilă de origine coptă, datată în secolele VI—VII¹⁷. Crucea mai evoluată și condițiile de găsimă ale pintaderei de la Pălăta pledează pentru datarea sa probabilă în secolul al VI-lea¹⁸.

7. După o informație indirectă, la *Sighișoara*, jud. Mureș, în mediul arheologic al unei așezări și necropole din sec. IV—VI, aparținînd populației autohtone, Gh. Baltag de la Muzeul din acel oraș a descoperit o cruciuliță de bronz, intrată în Muzeul de istorie din Sighișoara¹⁹.

8. Catarama de tip Sucidava de la *Alba Iulia* a fost descoperită în 1973 cu prilejul săpăturilor arheologice din zona catedralei romano-catolice și a ajuns la Muzeul de istorie al R.S. România. Ea este turnată din bronz, are dimensiunile de 7,5 x 4 cm și poartă în mijloc o cruce cu brațele egale, executată ajur²⁰.

9. Un fragment ceramic descoperit în așezarea romană de la *Cristești*, jud. Mureș și păstrat în Muzeul de istorie din Tîrgu Mureș, este decorat pe fața exterioră cu un ornament ștampilat constînd din cîte două crenguțe dispuse în formă de cunună și avînd la mijloc cîte o cruciuliță simplă cu brațele egale, ce se repeta la distanțe egale pe tot corpul vasului. Pe baza unui astfel de ornament, vasul a

13. Mențiuni despre tipar au făcut Gh. Anghel și colab., în ziarul „Unirea”, IX, 1976, nr. 2036 (15 iunie, p. 5) și N. Dănilă, în *Indrumător pastoral*, I, Alba Iulia, 1977, p. 117; Idem, *op. cit.*, nr. 11.

14. I. Barnea, *op. cit.*, p. 258, pl. 111.

15. Ioana Hica-Cimpeanu, în *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 27 și 34—35, fig. 7, 2 a-b și 9, 2 a-b, 3. Piesa este reprodușă și de I. Miclea, R. Florescu, *Strămoșii românilor..., Daco-romanii*, II, București, 1980, nr. 739.

16. I. Stratan, în *Nol Traci*, VII, 1980, nr. 73, p. 10—14; Idem, în *Mitropolla Banatului*, XXX, 1980, nr. 10-12, p. 730—741.

17. O. Wulff, *Altchristliche und Mittelalterliche, Byzantinische und Italienische Bildwerke*, Berlin, 1909, III, 1, p. 274, 277, nr. 1436, pl. 70.

18. N. Dănilă, *op. cit.*, nr. 14.

19. Ibidem, nr. 23. după informația lui M. Blăjan.

20. R. Heitel, în *Documente noi descoperite și informații arheologice*, București, 1977, p. 33; S. Săveanu, *Aventuri prin tunelul timpului*, București, 1977, p. 66; N. Dănilă, *op. cit.*, nr. 4. Un opaiț de la Alba Iulia, păstrat în Muzeul Brukenthal din Sibiu, a fost greșit socotit „paleocreștin”, datorită unei preținse reprezentări a „Bunului Păstor” de pe el (Cloșca L. Băluță, în *Șt.Com. Sibiu*, XXII (sub tipar), idee la care autorul însuși a renunțat, după cum ne-a comunicat personal.

fost datat în secolul IV, conchizindu-se că atelierul de olari de la Criștești au continuat să lucreze și în acest secol, după retragerea aureliană²¹.

Dacă lucrurile se prezintă astfel, piesa este deosebit de importantă pentru problema continuității și a creștinismului în fosta Dacie Superior. Ne întrebăm însă dacă fragmentul nu este mai vechi (secolul II—III), în care caz cruciulița apare mai curînd ca simplu motiv ornamental și dacă, într-adevăr, astfel de vase erau lucrate la Criștești sau aduse din altă parte?

10—11. Două fragmente de capace din lut, lucrate la roată și arse la roșu, fiecare cu buton pentru prins în partea superioară, la mijloc, au fost descoperite în castrul roman de la *Micia* (Vețel, jud. Hunedoara), cu prilejul săpăturilor arheologice din anii 1977 și 1978 și aduse în colecțiile Muzeului de istorie al R.S. România. Ambele sînt considerate creștine pentru că au incizată pe buton după ardere cîte o cruce cu brațele egale sau mai curînd de forma literei grecești X și datate către sfîrșitul secolului III e.n.²². La fel este considerat un capac asemănător de la *Caransebeș*, cu crucea executată pe buton înainte de ardere, datat în a doua jumătate a secolului II²³, și altul descoperit în castrul de la *Tibiscum*, cu crucea incizată după ardere, datat către sfîrșitul secolului IV — începutul secolului V²⁴.

Astfel de capace lucrate la roată, apar atît în epoca romană timpurie, cît și în cea tîrzie, pînă la sfîrșitul secolului al VI-lea, semnul cruciform întîlnindu-se foarte rar, pe unele din ele. Dacă pentru exemplarele din epoca romană tîrzie (sec. IV—VI) semnul cruciform, incizat îndeosebi după ardere, poate fi interpretat ca semn creștin, pentru cele din epoca romană timpurie, cum este cel de la *Caransebeș*, un astfel de caracter pare puțin probabil. O problemă în această privință constituie capacele din secolul III, pentru care, în cazul că sînt bine datate, semnul cruciform poate fi interpretat ca marcă de olar, dacă este incizat înainte de ardere, sau ca semn de proprietate, dacă este incizat în pasta arsă. În acest din urmă caz, semnului în formă de cruce simplă cu brațele egale i se poate atribui cu probabilitate caracterul de semn creștin, dacă obiectul datează de la sfîrșitul secolului al III-lea — începutul celui de al IV-lea²⁵.

12. Același caracter creștin, dar mai puțin probabil, poate fi atribuit unei farfurii fragmentare cu glazură verde, descoperită tot la *Micia*, cu prilejul săpăturilor amintite și păstrată la Muzeul de istorie al R.S. România. Pe fața interioară a acestei farfurii se află în relief figura unui pește, iar pe marginea farfuriei un decor imitînd ciorchini de struguri. Farfuria este datată de asemenea către sfîrșitul secolului al III-lea e.n.²⁶.

13. Un opaiț de bronz cu urme de aurire, reprezentînd o figură grotască, descoperit mai de mult în castrul roman de la *Gherla*, jud. Cluj și păstrat în Muzeul de istorie al Transilvaniei (inv. V. 803), este considerat în ultimul timp creștin, pe baza asemănării sale cu un opaiț coptic (sec. V—VI)²⁷. Se pare însă că obiectul este mai timpuriu²⁸. În orice caz, aspectul pornografic al întregului opaiț pledează împotriva caracterului său creștin²⁹.

14—15. O categorie aparte o constituie două geme de la *Apulum* și *Porolissum*. Gema (*intaglio*) de la *Apulum* a fost găsită în cartierul *Partos* din Alba Iulia și se

21. A. Zrinyi, în *Marisia*, VII 1977, p. 96 și pl. LII, 2; N. Dănilă, *op. cit.*, nr. 22.

22. Al. Nemoianu, în *Mitropolla Banatului*, XXIX, 1979, 1-3, p. 127—133, îndeosebi, p. 131—133.

23. C. Răileanu, *Ibidem*, XXVIII, 1978, p. 261—267.

24. M. Moga, *Vestigii paleocreștine în Banat, în In memoriam Constantin Dalcoviciu*, Cluj, 1974, p. 259—266, îndeosebi p. 263—266.

25. Cf. în același sens N. Dănilă, *op. cit.*, nr. 8—9.

26. Al. Nemoianu, *op. cit.*, p. 131—133; N. Dănilă, *op. cit.*, nr. 10.

27. N. Vlassa, *op. cit.*, p. 185—187, fig. 3, a, b, c.

28. C. Pop. *ActaMN*, VII, 1970, p. 155—157, fig. 2/4; C.L. Băluță, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 170, pl. IV, 3; Idem, în *Actes du V-e Colloque International sur les bronzes antiques*, Lausanne, 1979, p. 207, fig. 117-4.

29. N. Dănilă, *op. cit.*, nr. 15.

păstrează în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. 4732). Gema este de mărgean (coral) de culoare roșie, cu dimensiunile de 1,2 x 1 cm și se află fixată (montată) într-o ramă de foaie subțire de aur. Într-o primă etapă pe o față a fost gravată zeița Isis avînd șarpele sub picioare. Într-o a doua etapă, zeița Isis și șarpele au fost răsturnați cu capul în jos, iar de o parte și de alta incizate cuvintele: NEIKA XEA. Pe reversul pînă atunci alb au fost scrijelate alte două cuvinte: XVS ATTIω. Textul întregii inscripții: ATTIω X (ρεοσ) YC/NEIKA XE (I) AN. În traducere: „Attio” (proprietarul gemei). „Hristos învinge biriogul (vizuina) (șarpelui)”. Scrijelarea celor patru cuvinte ale inscripției ar fi avut loc pe la mijlocul secolului al III-lea e.n. După aceea, într-o a treia etapă, poate chiar imediat, a avut loc montarea gemei într-un chenar din foiță de aur, pentru a fi purtată ca amuletă. Piesa va fi ajuns în Dacia între anii 250—271 sau chiar după aceea, ea fiind purtată de vreun orientel provenind cel mai probabil din Egipt³⁰.

Gema găsită probabil la *Porolissum* (Moigrad, jud. Sălaj) și păstrată la Muzeul de istorie și artă din Zalău (inv. 2024), este lucrată din jaspis cu pete roșii și are dimensiunile de 1,7 x 1,45 x 0,4 cm. Gema face parte din categoria așa numitelor *abrasax* (*abrasas*), avînd pe o față o figură fantastică cu cap de cocoș și picioare în formă de șerpi, ținînd în mîna dreaptă un bici, iar în stînga un scut. Pe cealaltă față este incizată inscripția [N] EICA (= NIK α) = „învinge”, observată abia în ultimul timp. Gema este datată în secolele II—III³¹. Ca și gema de la Alba Iulia, aceasta este cel mai probabil de origine egipteană. Ambele gеме trebuie puse în legătură cu eresia gnosticilor alexandrini, așa încît, chiar dacă sînt creștine, după cum se poate afirma îndeosebi despre prima, în urma transformării suferite în cea de a II-a fază a sa, ele sînt de atribuit nu populației locale daco-romane, ci vreunor soldați sau negustori ajunși din Egipt pînă în Dacia.

16—18. O ultimă categorie de obiecte o formează un inel de argint de la *Bologa*, jud. Cluj, altul de aur de la *Potaissa* (Turda, jud. Cluj) și un fragment ceramic de la *Porolissum* (Moigrad, jud. Sălaj), datate în sec. III—IV și purtînd fiecare aproximativ aceeași inscripție în limba latină ce a dus la interpretarea lor ca piese mai mult sau mai puțin sigur creștine.

Inelul de argint descoperit în anul 1863 printre ruinele castrului roman de la *Bologa*, poartă imprimată pe chătôn, de la dreapta la stînga, inscripția UT (ere) F (elix) = „Folosește-l fericit”. El a fost republicat în ultimul timp de K. Horedt, care la început manifestă îndoială față de caracterul său creștin³², dar după aceea îl consideră ca utare³³, părere pe care o împărtășește fără rezerve N. Vlassa³⁴.

Inelul de aur descoperit înainte de anul 1941 la *Turda*, cu prilejul unor săpături executate pentru fundația unei clădiri și păstrat în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca (inv. IV. 5 232), poartă pe chătôn-ul oval aceeași inscripție UT (ere) F (elix), dar de data aceea imprimată corect, de la stînga spre dreapta. Prin analogie cu inelul mai de mult descoperit de la *Bologa* și pe baza aceleiași inscripții, este considerat creștin atît de N. Vlassa³⁵, cît și de K. Horedt³⁶. Mai precaut, M. Bărbulescu socotește cele două inele „posibil paleocreștine”³⁷.

Fragmentul ceramic descoperit în anul 1964 pe dealul Pomet de la *Moigrad* și existent în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (inv. V. 21 815), are incizată pe fața exterioară, înainte de ardere, următoarea inscripție, dispusă în două rînduri: UTERE FE(lix) SIX (sic!) U(tere felix) = „Folosește-l

30. N. Vlassa, *ActaMN*, XIII, 1976, p. 218—230, fig. 2, a-b.

31. E. Lakó, N. Gudea, în *ActaMN*, p. 449—450, fig. 1, a-d.

32. K. Horedt, *Eine spätromische Fingerform*, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, III, Heft 2, 1973, p. 227—230.

33. Idem, *Die letzten Jahrzehnte der Provinz Dakien*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 218; Idem, *Die städtischen Siedlungen Siebenbürgens in spätromischer Zeit*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 216.

34. N. Vlassa, Două noi piese paleocreștine din Transilvania, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 217—218; Idem, *Piese paleocreștine inedite din Dacia intracarpatică*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 184.

35. N. Vlassa, *ActaMN*, XIII, 1976, p. 217—218.

36. K. Horedt, *Sargetia*, XIV, 1979, p. 210.

37. M. Bărbulescu, *Vechi urme creștine*, în *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, 1982, p. 67.

fericit, fii fericit; folosește-l fericit!". După H. Daicoviciu, care l-a publicat pentru prima dată, fragmentul aparține unui vas folosit ca lanternă sau ca felinar, inscripția repetându-se de jur împrejurul lui. După același autor caracterul creștin al vasului nu este exclus, dar nici nu poate fi dovedit³⁸.

Spre deosebire de H. Daicoviciu, N. Vlassa atribuie fragmentului unei cupe sau unui pahar de tipul binecunoscutelor *vasa diatreta*, cu decor ajurat și scurte exclamații — urări cu litere în relief și caracter creștin mai presus de orice discuție³⁹. De aceeași părere în ceea ce privește caracterul creștin al vasului sînt N. Gudea⁴⁰ și K. Horedt⁴¹.

Cu privire la caracterul creștin al urării de pe inelele de la Bologa și Potaissa și de pe fragmentul ceramic de la Porolissum — Moigrad, ne însușim punctul de vedere al lui H. Daicoviciu, arătat mai sus. După cum s-a observat înaintea noastră, această urare nu este specific creștină, ea putînd fi considerată cu atare numai dacă este însoțită de vreun semn specific creștin (cruce, monogramă creștină)⁴² sau dacă obiectul respectiv poartă vreun alt indiciu sigur, în acest sens. Obiectele menționate rămîn în schimb documente valoroase pentru dovedirea continuității populației daco-romane autohtone după părăsirea aureliană.

O deosebită importanță pentru problema continuității și a creștinismului populației daco-romane după părăsirea Daciei în timpul lui Aurelian o constituie *cimitirele* „romane tîrzii” descoperite pe teritoriul acestei provincii. Deocamdată însă nu putem aminti aici decît marele cimitir de la Alba Iulia (inedit) și pe cel din zona străzii Plugarilor de la Cluj-Napoca⁴³, sperînd ca numărul lor să sporească odată cu intensificarea lucrărilor arheologice pe teritoriul de azi al Transilvaniei.

LA CONTINUITÉ DE L'ÉLÉMENT DACO ROMAIN APRÈS LE DÉPART DE AURELIAN, EN BASANT SUR LES DÉCOUVERTS PALÉO-CHRÉTIENS DE LA TRANSYLVANIE PAR LE PRISME DE RECHERCHES ACTUELS

R é s u m é

L'auteur exprime l'opinion liée de plus découvertes paléochrétiens ou considérés pareils, des deux dernières décennies sur le territoire de la Transylvanie.

Sur les fondements d'un édifice plus vieux (sec. II n.e.) de Porolissum, supposé qu'il a été transformé dans un „basilique paleochrétienne” dans le IV-ème siècle, on montre qu'ils manquent de sûrs indices en ce cas. Aussi sur les culte chrétien de *Apulum*, Densuș, le département Hunedoara et Prejmer le département Brașov où les pareils indices n'existent pas.

Parmi les petits découvertes, le plus important objet paléo-chrétien (le IV-ème siècle) est considéré le fragment céramique de Porolissum (le nr. 1) avec la monogramme, les représentations chrétiennes et une inscription dans la langue latine, de laquelle le texte souviennent le bienconnu *donarium* de Biertan, le département Sibiu. Une monogramme chrétienne presque identique avec celle de *Porolissum* à une incision sur un fragment céramique découvert dans le 1980 à Ulpia Traiana Sarmizegetusa (le II-ème nr.). Une vieilleuse de bronze qui a une forme de pigeon de Porolissum (le nr. 3, on peut-être considéré probablement, chrétienne, ou ne

38. H. Daicoviciu, in *ActaMN*, XIV, 1977, p. 201—204.

39. N. Vlassa, *loc. cit.*, p. 184.

40. N. Gudea, *ActaMP*, III, 1979, p. 522; idem, in *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 259.

41. K. Horedt, *Sargetia*, XIX, 1979, p. 214, 216.

42. P. Testini, *Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani di Roma*, Bologna, 1966, p. 487—488; A.R. Vezanones, in *Rivista di archeologia cristiana*, LIV, 1978, 1-2, p. 73 și nota 105; N. Dănilă, *op. cit.*, nr. 12, 13, și 17.

43. Ioana Hica-Cimpeanu, *ActaMN*, XIV, 1977, p. 221—237 și M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 66—67.

peut pas dire même chose d'une statuette de terre cuite de même lieu (le nr. 4). Une importance particulière pour le problème de la continuité de la population daco-romaine et de la pénétration du christianisme dans la province romaine, Dacia Superior, ou accorde les suivants quatre objets, sûrement, chrétiens : une imprimerie de coulage des croisettes de Sinniclăuș, de département Alba (le nr. 5) un sçeau avec la croix d'argile brûié de Pălatca, le départemtn Cluj (le nr. 6), et une boucle de bronze „de type Sucidava“ de *Apulum* (le nr. 8). On exprime incertitude en ce qui concerne le caractère chrétien d'un fragment céramique de Cristești, le département Mureș (le nr. 9), sur deux fragments de couvercle d'argile brûlé et d'une assiette fragmenté de Micia (le nr. 10—12), et une veilleuse de bronze d'oré qui représente une figure ridicule, découverte depuis longtemps dans le ~~castre~~ castrum romaine de Gherla (le nr. 13), il est considéré nonchrétien.

Deux „geme“ gnostiques, avec des inscriptions de *Apulum* et *Porolissum* (le nr. 14—15), même si elles peuvent considérés chrétiennes il faut ne pas attribuer à la population autochtone daco-romaine, il faut attribuer des soldats au des marchands arrivés dans l'Orient (peut-être de l'Égypt) jusqu'à en Dace.

En ce qui concerne une bague d'argent de Bologa, le département Cluj (le nr. 16), l'autre d'or de Potaissa (le nr. 17) et un fragment céramique de *Porolissum* (le nr. 18) a chaque d'ils en portant l'inscription *Utera felix*, l'auteur fait part du point de vue de H. Daicoviciu, qu'il n'est pas exclus que ces petits objets ont eu caractère chrétienne, mais cette chose on ne peut pas prouvé. Mais ils sont comptés des document de valeur pour prouver la continuité de la population autochtone daco-romaine après le départ Aurelien.

Un importance particulière pour le problème de la continuité et du christianisme de la population daco-romaine, après le départ de Dace pendant l'empereur Aurelian, ou accorde des cimetières „romains-tardives“ sur le territoire de cette province (Alba Iulia, Cluj-Napoca etc.).